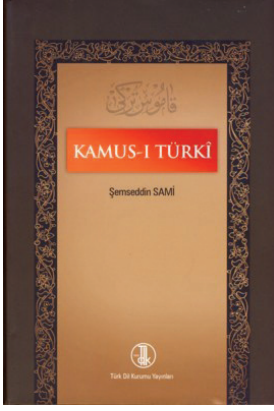

TELMİH YA DA GEÇMİŞE GÖZ UCUYLA BAKMA

Mert ÖKSÜZ*

Telmiş, anlama dayalı bir edebî sanat. Eş ve yakın anlamlı sözcükleri anıştırma, anımsatma. Batı edebiyatlarında ise allusion, bazı farklılıklarla telmiş karşılığı olarak kullanılmaktadır. Sözcüğün kökü (lehm) “belli etmeden/göz ucuyla bakmak, yönelmek” (Mutçalı 1995:807) anlamına geliyor. Kaya Bilgegil, telmişin “parıl parıl parlatmak” manasına da geldiğini belirtiyor (1989:267). Telmiş, bize Arap ve Fars edebî kültürlerinden girmiştir. Belagat kitaplarında da bediinin konuları arasında yer alıyor. İslam ve Osmanlı kültürlerinde uzunca bir süre konuyla ilgili temel kaynak olarak müracaat edilen el-Kazvîni’nin *Telhîsü’l-Miftâh*’ına ve bunun şerhi *el-Mutavvel*’e bakarsak terimin ilkin hangi sınırlarda yorumlandığını ve bilindiğini görebiliriz. Şöyle açıklanıyor: “*Bir kıssa veya beyne’n-nâs şâyi ve sâyir olan bir mesele bunlardan birini zikretmeyerek fehâvâ-yı kelâmda işâret olunmasıdır.*” (Uzun 2011: 408). Biraz müdahale ederek günümüz Türkçesiyle şöyle ifade edebiliriz: “Bir kıssaya ya da halk arasında bilinen, yaygın bir olaya doğrudan değil söz arasında işâret etmek.” 19. asrın ikinci yarısından sonra da çeşitli karşılıklar verilmiş telmihe. Örneğin, Şemsettin Sami telmiş maddesini yazarken edebî türlerden bahsetmenin yanında yukarıdaki tarife benzer şekilde okurlarının dikkatini “dolaylı söyleyiş”e çekmek istemiş: “*Mütekellim bir darb-ı meselden veya bir şiir ve hikâye-i meşhûreden ahz-ı kelimât ve maânî ederek imâ ve kinaye tarikîyle kelâmında tazmîn edip, tasrih etmeme.*” (2010: 435). Yani “Sıkça kullanılan bir atasözü, şiir ya da bilindik bir hikâyeden çeşitli sözcük ve anlamlar olarak bunları ima ve kinaye yoluyla, dolaylı biçimde esere eklemek.” Muallim Naci’nin ise lügatinde kısa bir karşılıkla yetindiğini görüyoruz: “*Söz arasında bir kıssaya, bir mesele, bir şiire işâret etmekten ibaret bir san’at-ı edebîyye.*” (1322: 248). Recâizâde Mahmut Ekrem telmihi tevriye ile aynı başlık altında inceleyip tanımını da “*Tarihe, esâtîre, ahlâka, âdâta, efsaneye, durûb ve emsâle, vukûat ve havâtur-ı âdiyeye, velhasıl söylenen şeyle meyanlarında dakik ve müessir münasebet bulunabilecek olan her hale*

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üni. Öğretim Üyesi.

tevriye ve telmih olunabilir” şeklinde genişletir (Uzun 2011: 408). Tahir’ül Mevlevî, *Lügat-ı Naci*’dekine benzer bir tarifi tercih etmiş: “Söz arasında meşhur bir vaka, yahut mârûf bir fikraya veyâhut mütad bir usule işâret etmek.” (Olgun 1936:138) Turan Karataş, açıklamayı genişletirken Tahir Olgun’dan farklı olarak “uygunluk” ve “îma”dan bahsetmiş: “Tarihteki mühim bir olaya, duruma; meşhur bir nükte, fikra, kıssa, efsane veya hikayeye; yahud gelenekte var olan ve bilinen önemli bir âdete, bir inanişâ bir şiir veya nesirde münasip bir biçimde işâret etme, onu imâ etme, hatırlatma sanatı.” (2007: 466)

Yukarıdan beri alıntılıdığımız tanımlardan, açıklamalardan yola çıkarak söylersek telmih, sözün ya da yazının arasında, meşhur bir olaya, âdete, inanişâ ya da metne dolaylı olarak gönderme yapma sanatıdır. Mesela, Asaf Hâlet, yoğun telmihlerle örülü “İbrâhîm” şiirinin son kısmında şöyle der:

*“ben ki zamansız bahçeleri kucakladım
güzeller bende kaldı
ibrâhîm
gönlümü put sanıp da kıran kim”* (1993:10)

Dizelerde “İbrahim”, “put” ve “kıran” sözcükleri aracılığıyla Hz. İbrahim’in putları kırma hadisesi düşündürüldüğünden telmih yapılmıştır. Söz konusu örnek yorumlanarak -şiirin bütünlüğünden kopmayı da göze alıp- telmih etkisi izlenebilir. Anlatıcının gönül kırgınlığının muhtemel sebebi “zamansız bahçeleri kucakla”mak gibi gözükmektedir. Zamansız ve karşılıksız beklentiler, iç dünyanın şefkatli ve hassas sınırları içinde bir değere sahipken dışarıda öznel kıymetlerini taşımazlar. Başka bir deyişle bunlar bir “boş inanç”tır. Telmih kullanımıyla birlikte okur, kişisel sınırlarda duran beklenti, gönül ve kırgınlık ilişkisinin yanında ilahi ve aynı zamanda tarihî değere sahip Hz. İbrahim’in putları kırması hadisesini de yorumunun içine katmaktadır. Bu beraber okuma aracılığıyla gönül, boş inançları temsil eden bir puta teşbih edilirken kişisel sınırlar genele doğru genişletilmiş ve bir yandan da gönül kırgınlığı somutlaştırılmıştır.

İkinci örnek de Cemil Meriç’ten: “Hayat bir sfenks’ler ormanı, her adımda gırtlığımıza sarılan bir sual. Bir acabalar denizinde pusulasız. Sfenks konuşmayacak ve sen içinden geçenleri parmaklarının ürpertisinden anlayacaksın. Ödip’in yolunu kesen sefenks, sfenks değil my darling. Sfenks sensin.” (2007:347). Burada Sfenks ve Ödip’in hikâyesine telmih yapılmış. Sfenks, Yunan mitolojisinde sorduğu bulmacaya cevap veremeyenleri boğazlayan dişi bir yaratık. Ödip de onun sorusunu bilen tek insan. Mite göre soruya cevap verildikten sonra Sfenks kendini öldürmüştü. Alıntının bağlı olduğu pasajda genel olarak insanlar arasındaki ilişkilerin

yıpratıcı tarafından bahsediliyor. Sfenks'e yapılan telmih sayesinde okur, sınama uğruna sorulmuş bir soru karşısında insanoğlunun endişesini, kişinin şahsi ve toplumsal ilişkilerindeki baskın olma/başkalarını sınama dürtüsünü hissediyor. Sonra iki kişiden birinin ölmeye mahkûm oluşu. Mitolojik yaratıkları hayal dünyasında canlandırmak da cabası. Geniş bir içerik böylece yoğunlaşıyor.

Telmih, daha çok klâsik edebiyatı çağrıştıran bir sanat olmasına rağmen bugün de gündemimizde. Zira edebiyat eleştirisi, metinlerarası ilişkilere ve etkilenmelere karşı uzunca süredir alaka gösteriyor. Telmih, iki metin arasında ilgi kurmaya dayansa da metinlerarasılığı başat öge olarak kullanan postmodernist örneklerden farklı biçimde yalnızca metin düzeyinde referanslarla nesnel dünyadan kopmayı teklif etmiyor. Tersine kültürel ve tarihsel köprüler/kestirmeler kurarak geleneğe ve geçmişe ulaşma amacıyla. Fakat bu köprüleri kurabilmenin yükü de okurun üzerinde. Telmih önceye yapılan bir ima/işaret olduğundan en önemli yönü *bilmeye dayalı olması*. Mesela okurun hiçbir bilgisi olmadığı varsayılırsa Asaf Hâlet'in İbrahim adında bir dostuna seslendiği neden düşünülmesin ya da yarı eğitilmiş bir okur Cemil Meriç'in Mısır'daki piramitlerden bahsettiğini aklına getiremez mi? Tabî ki getirir. Okurun bilebildiği kadar sanat eserine dâhil olabilmesi telmihe estetikten farklı olarak bir bulmaca/şifre niteliği de kazandırmaktadır. Çoğu kez telmihte şifrenin çözülmesi için özel isimler ve hadiseyi çağrıştıracak kelimelere yer verilir. Asaf Hâlet'in şiirinde olduğu gibi. Bundan farklı biçimde özel isim anmadan yalnızca telmih edilen olayı çağrıştıracak bir anlatıma da zaman zaman başvurulduğu söylenebilir. Örneğin Esrar Dede'nin "*Mâsivâ nakşına iplik kadar olma mâil/Ehl-i tecrîdi yolundan alı kor bir iğne*" dizelerinde Hz. İsa'nın göğe yükselirken yanında dünya malı bir iğne bulunmasından dolayı göğün dördüncü katında kalması inancına telmih yapılmıştır (Açıl 2014: 6). İçinde hatırlamayı sağlayacak bir özel isim bulunmadığından örnekteki telmihi anlayıp yorumlamak biraz güç. Hatta bu dizelerde telmih aramak gerektiği ortalama bir okurun aklına bile gelmeyebilir. Bir telmihin edebî kıymetiyle açık ya da kapalı olması arasında bir ilişki var mıdır? Estetik anlamda başarılı ve uygun bir göndermeyi okurların pek azı anlamışsa sorumlu biraz da okurdur. Fakat telmih yapılırken sanatçıların anlaşılma gibi istenmeyen bir durumu ortadan kaldırmak için kolaylaştırıcı sözcükler seçtiğini görmek mümkündür. Mesela İlhan Berk "*Teb kralları gibiydim öyle yalnızdım*" (İ. Berk 2003: 253) derken biraz da "yalnız" sözcüğünden yardım alarak "Teb Kralları"nın tanımayan okuruna da bir fırsat verir.

Telmihte ima etmek, dolaylı olmak, sadece işaret etmek önemlidir. Telmih içerik demek değildir. Mesela sadece Hz. İbrahim'in yaşamından bahseden tahkiyeli bir şiirde, Hz. İbrahim üzerinden telmih olduğu söylenemez. Telmih, ana içerikten farklı ama imge ya da konu düzeyinde bağlantılı bir olay, kişi ya da metni okurun bilgi birikimi dahilinde çağrıştırmaktır. Aksi takdirde kişi ya da olayı anlatan tarihi/dinî konulu bütün şiirlerin sadece telmihten ibaret olduğu iddia edilmelidir.

Herhâlde “göz ucuyla bakmak” anlamındaki “lemh” sözcüğünü akılda tutmak gerekli. Biraz da bu sebeple telmih çoğu kez kısa olur. Tabii bu bir kural değil ama genelde birkaç sözcük ya da bir dize telmih için yeterli görülmüştür.

Telmihın yazarın/şairin kaynakları, ilgi alanı, dünya görüşü ve duyusuna dair fikir verdiği de söylenmelidir. Bu açıdan telmih, sanatçıdan okura bir teklifdir de. Tarihî nitelikte bir yeniden okuma faaliyetine beraber dâhil olma teklifi. Okurunsu ancak kendi geçmişi ve bilgisi ölçüsünde katılabildiği bir ortaklık. Bu yazı tamamlanırken cevaplardan çok yeni sorular akla geldi. Belki yeni sorulara kapı aralayacak. Galiba edebî sanatların günümüz şiirindeki yeri hakkında artık farklı şeyler söylemek gereklidir.

Kaynaklar

- Açıl, Berat (2014), “Telmih’e Telmih: Klasik Türk Edebiyatında Geleneğin İnşası”, *Erdem*, S. 67, s. 5-18.
- Bilgegil, M. Kaya (1989), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Çelebi, Asaf Hâlet (1993), “İbrahim”, *Om Mani Padme Hum*, İstanbul: Adam Y.
- İlhan Berk, “Atımı İstedim Evin Göğü Gerindi”, *Toplu Şiirler*, İstanbul: YKY, 2003.
- Karataş, Turan (2007), *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Y.
- Meriç, Cemil (2007), *Jurnal I*, İstanbul: İletişim Y.
- Muallim Naci (1322/1906), *Lûgat-ı Nâcî*, İstanbul: Asır Matbaası.
- Mutçalı, Serdar (1995), *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Y.
- Olgun, Tahir (1936), *Edebiyat Lûgati*, İstanbul: Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı.
- Şemsettin Sami (2010), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Y., 2010.
- Uzun, Mustafa (2011), “Telmih”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul: TDV Y., s. 408-409.